

Ataerkil Kapitalist Çalışma Yaşamından Kadın Tanıklıkları^{1*}

Merve Menekşe ÖZER**

Özet: Bu makalenin amacı kadınların çalışma hayatında tanıklık ettikleri ataerkil problemleri açığa çıkarmaktır. Bu nedenle işçi kadınların kamusal ve özel alanda karşılaştıkları ataerkil problemleri ele alış biçimlerine yer verilmiştir. Bu çalışmada bulunan veriler 590 işçi ile yapılan bir araştırmaya dayanmaktadır. 10 ili kapsayan araştırma 30 ay sürmüştür. Kişilerle yapılan yüz yüze görüşmelerdeki 120 kadın işçi ifadesi bu makalenin yorumlarının temelinde yer almaktadır. Tüm kadın ifadelerinden ortaya çıkan ortak nokta, çalışmanın kadınların hayatında önemli bir alanı işaret etmesidir.

Anahtar kelimeler: Ataerki, kapitalizm, kadın emeği, vardiya.

Women Witnesses In Pathriarchal Capitalist Working Life

Abstract: The aim of this article is to clarify the patriarchal problems which women witness in their labor life. Thus, it had been given a place to women workers' comprehension forms of patriarchal problems which they are facing in public and private spaces. The data in this study base on a research done with 590 workers. The research that encompass 10 province had taken 30 months. The expressions of 120 women workers interviewed with face to face take part in the basis of article's interpretations. The common view of these women' expressions indicates that the work takes important place in their life.

Key words: Patriarchy, kapitalizm, women labor, shift.

Giriş

Ataerki ve kapitalizm arasındaki ilişki kadın emeğini doğrudan etkiler niteliktedir. Bu sadece ataerki ya da sadece kapitalizmin yapısal sorunları bakımından açıklanamaz. Günümüzde kadınların ücretli bir işte çalışması kapitalist üretim sisteminde emek sömürsünü ortaya çıkarır. Ancak onların ekonomik kaynaklara kendi ücretli emekleri sayesinde ulaşmaları kadınları erkek bireyden bağımsız

¹ Bu makale 2011-2014 yılları arasında gerçekleştirilen 111k221 No'lu TÜBİTAK tarafından desteklenmiş *Toplumsal Çalışma ve Dayanışma Hattında Alternatif Bir İletişim Modeline Doğru* başlıklı araştırmadan elde edilen verilere dayanılarak yazılmıştır.

* Makale Geliş Tarihi: 07.02.2017

** Kocaeli Üniversitesi

kılmaktadır. Özel ve toplumsal hayatın cinsiyete dayalı işbölümü ile tanzim edilmesi kadın işçiler açısından katmerli bir sömürü yapısı oluşturmaktadır.

Bu bağlamda çalışmanın geneli itibari ile ataerkil kapitalist bakış açısının eleştirisi, çalışmanın sınırlarının çizilmesi ve hassasiyet noktalarının belirtilmesinde başat olmuştur. *Toplumsal Çalışma ve Dayanışma Hattında Alternatif Bir İletişim Modeline Doğru* adlı araştırma ile elde edilen veriler bu bağlamda ele alınmıştır.

İlk bölümde kadın emeğindeki ataerkil baskı ve bu baskının kapitalizmle birlikte perdelenmesi üzerine kavramsal bir tartışma yürütülmüştür. Kapitalizm ve ataerki arasındaki ilişki incelenmiştir. İkinci bölümde ise yukarıda adı geçen araştırmadaki kadın işçilerin verileri yorumlanmıştır.

Çalışma Alanında Kadın Emeği

Üretim sistemlerinin değişimi ya da toplumsal yapılardaki değişim ataerkinin kadın emeği üzerindeki tahakküm ve sömürüsünün mekânsal olarak değişimini de beraberinde getirmiştir. Diğer bir ifadeyle kadınlar üzerinde var olan bu sömürü ve tahakküm, özel ve kamusal mekânlar üzerinden genişlemiştir. Kadın emeği üzerinde ataerki tarafından gerçekleştirilen ikincilleştirme, sömürü ve tahakkümü gizleyen, kadın emeğinin özel ve kamusal alandaki görünürlüğünü perdeleyen niteliğe sahiptir. Bu yüzden Sanayi Devrimi öncesinde kadınların özel alanda, Sanayi Devrimi sonrasında ise hem özel alanda hem de kamusal alanda yaşadıkları problemlerin ve sömürünün temelinde ataerki bulunur. Kaldı ki kadınlara yüklenen yeniden üretim işleri ve kadın erkek arasında oluşturulan cinsiyete dayalı işbölümü üretim ilişkilerinin biçimsel değişimleriyle varlığını sürdürmüştür.* Kapitalizmle birlikte oluşan büyük ölçekli üretimin sonucunda, ev ve iş yeri mekânının kopuşu erkek işçi-bakımından bazı dezavantajlar getirmiş olsa da kadınların yüz yüze kaldıkları problemler daha fazladır. Dolayısıyla kapitalizm öncesi ve sonrası dönem arasında yapısal farklılıklar söz konusudur (Donovan, 2013: 160). Ataerkinin ve cinsiyete dayalı iş bölümünün varlığı biçim değiştirmiştir.

Bu bağlamda Sanayi Devrimi öncesinde kadınların ev eksenli çalışmaları Sanayi Devrimi ile birlikte kamusal alana taşınmıştır. İşin mekânsal olarak ayrılması kadınların ataerki tarafından doğallaştırılan ve görünmez kılınan ev içi emeğinin, işin kamusal alana taşınmasıyla boyut değiştirmiştir. Kadının ücretli bir işte çalışıyor olmasının özel alanda maruz kaldığı sömürü ve tahakkümü yok etmediği, aksine

* Bu durum ataerkilliğin sürekli olması algısını beraberinde getirebilir. Fakat bu bakış açısı yeryüzünde yaşanıldığı düşünülen anaerkil toplumlara ve antropologlarca da belirlenen kadınların ve erkeklerin topluluklara göre değişen rollerini yok sayma problemini beraberinde taşır. Dolayısıyla ataerkilliğin sürekli olduğu algısı onun aşılmasını ve yıkılmasını imkânsızlaştırır. Fakat bu tartışma bu makalenin sınırlarını aştığından ataerkilliğin tarihsel süreci makale içinde ele alınmayacaktır. Bkz. Stone (2000); Erbil (2015); Atay (Güz, 2004).

buradaki problemlere ikinci bir boyut kattığı görülmüştür.* Dolayısıyla emek piyasalarında işin yapıldığı mekânın ayrışması kadınlar açısından özel ve kamusal alan problemlerini açığa çıkarmıştır. Kadınların doğal olarak ev mekânına ait varlıklar olarak görülüyor olması kamusal alanda yaşadıkları problemleri beslemiştir. Dolayısıyla kadınların emek piyasasında işçi olmaları onların her iki alandaki eşitsiz durumlarını sona erdirmemiştir (Hartmann, 2012: 161).

Sanayi Devrimi'nin ilk dönemlerinde kadın ve çocukların** emek piyasasındaki etkinliklerinin yüksekliği kimi sorunları açığa çıkarmıştır. Kadın ve çocukların çok düşük ücretlerle çalışıyor olması erkek işçinin direnç göstermesine sebep olmuştur. Ucuz emek gücü olarak kadınlar, kapitalistler için cazip birer kaynakken, ev içindeki erkek açısından otoritelerini sarsan unsurlar olarak görülmüştür. Bir yandan özel alanın düzenlenmesi problemi açığa çıkarken diğer yandan, ücretlerin aşağıya çekilmesi erkek işçinin çalışacak iş bulamamasına sebep olmuştur. Bu durum kadınların emek piyasasından çekilmesi düşüncesini geliştirmiştir (Kautsky, 1971; *akt* Hartmann, 2012: 182). Bu noktada kapitalizm ve ataerki arasında gerilimli bir ilişkinin var olduğu görülmektedir. Çünkü piyasa tarafından kamusal alandaki işe çekilmeye çalışılan ucuz emek gücü olarak kadınlar, ataerki açısından ev içine gönderilmek istenmektedir.

Kadın işçilere karşı oluşturulan bu ön yargı işçiler adına ortaya konan hak savaşımının seyrini değiştirmiş; hak savaşımı erkek işçinin hakları üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle kadınlar için ortaya konan yasalar *koruyucu yasalar**

* Burada kastetilen; kadınların ücretli bir işte çalışmaması halinde *sömürü ve tabakkımün azalacağı* iddiası değildir. Engels'in vurguladığı kadının kurtuluşunu *geniş toplumsal ölçüde üretime katılabilir olması* (Engels F. , t.y 8. Baskı, s. 194) düşüncesinin günümüz için problemli olmasına attettiğim vurgudur. Kaldı ki kadınların özel alanda yaşadıkları problemler kamusal alandaki problemlerini, kamusal alandaki problemler ise özel alandakileri etkileyen bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla her iki mekândaki problemlerin giderilmesi bir diğerini etkileyecektir.

** Engels 1839' da Avam Kamarasında yapılan bir konuşmadan alıntıyla İngiltere'deki dönemin işçi sayılarına dair rakamları aktarmaktadır; Britanya imparatorluğunda 1839 yılında bulunan 419.590 işçinin 192.887' si on sekiz yaşının altında işçilerdir. 242.296' sı kadındır ve kadınların 112.192 on sekiz yaşının altındadır (Engels F. , 2008).

1861 tarihli bir yasaya atıfta bulunularak aktarılan bir bölümde ise; belirtilen işkolları arasında *dantela işkollarına* dair veriler bulunmaktadır. Buna göre; bu sektörde çalışan kadın ve kız çocuklarından, kız çocukların *işe başlama yaşı altı ve çoğu durumlarda da beşin altında* olduğu belirtilmektedir (Engels F. , 2008).

* Bkz. Donovan, 2013, s. 127. Örneğin; Amerika Birleşik Devletleri Mahkemesi' nin 1908' deki, kadınları korumak amaçlı çıkarılan yasayı onaylamasının ardından, kanun önünde *farklılık*, genellikle eşit olmayan, aşağı ve aciz anlamında yorumlanarak; koruyucu yasa temelinde çıkarılan Eşit Haklar Yasasında kadınların yasama görevlileri olmalarını engelleyen 1905 yasasını geçersiz kılmayarak(Lemons,189; *akt*. Donovan, 2013, s. 127);

halini almış ve bu durum, kadınların dışarıda tutulduğu, pek çok *erkek işinin* oluşmasını sağlamıştır. Kadınlar, emek piyasasında da özel alana ait varlıklar olarak görülmeye başlanmış ve bu durum, yasal mevzuat ile çerçevesi çizilen bir olgu halini almıştır. Aile ücreti erkeklerin söz konusu işlerdeki pozisyonlarını sağlamlaştırması için ev içindeki kadına iyi bir sebep sunmaktadır. Böylece kadınların özel alana kapatılmalarının ve erkeklerin kamusal alandaki işleri tekrar elde etmelerinin önü açılmıştır.

Aile ücreti talebi, kadınların emek piyasasından uzaklaştırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim, erkeği ertesi güne hazırlayan, ev içini düzenleyen kadınların bu hizmetlerini elde tutabilmek için erkek işçiler aile ücreti talep etmişlerdir (Hartmann, 2012: 183). Erkek işçinin aile ücreti talebinde kadının ev içinde etkinliğinin devam ettirilmesi isteği yatar. Böylelikle hem kadınların ev içinde kalmaları sağlanmış hem de kadınların ücretinin bir kısmı erkek işçiye ödenerek *ailenin geçimini sağlayan erkek* algısı temellendirilmiştir. Bu noktada cinsiyete dayalı iş bölümünün de mekânsal olarak genişlediği görülmektedir. Mekânsal genişlemedeki kasıt, cinsiyet ayrımcılığının özel alandan kamusal alana doğru olan kaymasıdır. Dolayısıyla ev mekanında gerçekleşen kopuş cinsiyete dayalı iş bölümünün de hem kamusal alanda hem de özel alanda var olan biçimlerini oluşturmuştur. Cinsiyete dayalı iş bölümünün emek piyasasına taşınmasının avantajları kapitalist üretim sisteminde kadın emeğinin kullanımı açısından önemlidir. Günümüzde de kadınların, karşı karşıya kaldıkları emek piyasasında oluşturulan toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık uygulamaları ve bu bağlamda ortaya çıkan *erkek işi-kadın işi* ayrımı emek piyasasındaki cinsiyete dayalı iş bölümünün yansımalarındandır. Nitekim bu ayrım kapitalizmin kadın emeğini *ihtiyaca göre kullanımına* neden olmaktadır.

Diğer bir yansıma ise, kadınlara özel alandaki işlerin yüklenmesi erkeklere ise kamusal alandaki işin verilmesi olarak tanımlanabilir. Buna göre, kadınlar ev içindeki yeniden üretim işlerinden sorumlu tutulurlar erkekler ise, emek piyasasında ücretli bir işte çalışanlar olarak görülürler. Böylelikle hem ev içi alanın ucuz yönlü düzenlenmesi sağlanmış hem de erkek işçinin ertesi güne hazırlanmasını sağlayan yeniden üretim işleri yerine getirilmiştir. Erkekleri daha yüksek seviyelerde ücretlendirmek kapitalizmin sınırları açısından tercih edilebilir bir tutum olmasa dahi kadınların faaliyet alanının ev içi ile sınırlandırılması, kapitalizme çeşitli şekillerde yardım etmektedir. Fakat bu tutum değişkendir. Çünkü kapitalizmin

koruyucu yasaların kadınların çeşitli işlerden uzak tutulmaları amacıyla ayrımcı bir biçimde kullanılabileceğinin örneğini oluşturabilir.

Bkz. Hartmann, 2012, s.182. ABD’ de 1854 yılında National Typographical Union (Ulusal Matbaacılar Sendikası) *kadın dizgicilerin işe alımlarında onalrı teşvik etmeme kararını* almıştır. Ayrıca ilk sendikalar kadınlara koruma sağlanması taraftarı değillerdi ve kadın işçileri dışlama eğilimindeydiler. Uluslararası Pro Üreticileri Sendikası başkanı Adolph Strasser kadınları sendikanın dışına itemeyeceklerini fakat günlük emek kotalarını kısıtlayabileceklerini belirtmiştir.

kadın emeğine yaklaşımı daima işlevsel olmuştur. Emek piyasasında kendine yer bulabilen kadın ile erkeğin beraber çalışmaya başlamaları, kadınların özel alandaki ücretsiz aile işçisi olma sorunu ile birleştiğinde kamusal alandaki çalışma da ucuz işçi olma sorununa dönüşmüştür (Özkan & Özkan, 2010: 93).

Maxine Molyneux bu iş bölümünü toplumsal yaşamdaki alanların kadın ve erkeklerce paylaşımı olarak nitelendirir (Molyneux, 2012: 147). Dolayısıyla bu durumun kapitalizm açısından her zaman yararlı olmadığı ileri sürülebilir. Kapitalizm ucuz emek gücüne ihtiyaç duyduğu zamanlarda kadın emek gücünü kullanımına alır, bu zamanların dışında ise kadın emek gücünden vazgeçebilir. Molyneux (2012) bu durumda aile ücretinin ve ev kadınlığı sendromu olarak belirttiği durumun sağladığı yarara dikkat çekmektedir. Piyasada kadın istihdamını kaldıracak yeterince iş olmadığına bahsi geçen iki durum kadın işsizliğini gizlemektedir (Molyneux, 2012: 151). İşte bu noktada kapitalizm ve ataerki arasındaki gerilimli ilişki bir ortaklaşmaya dönmektedir.

Diğer yandan özel alandaki kadın emeğinin görünmezliği ve yok sayılması kadınların emek piyasasındaki konumlarını doğrudan etkileyen bir niteliğe sahiptir. Kapitalizmin kadın emeğini ikincilleştirmesi onu ihtiyaç dâhilinde kullanılması ile gerçekleşmektedir. Bu durumun ardında ise kadınların ev içinde erkekten sonra gelen konumları bulunmaktadır. Kadınların ev içinde ortaya koydukları çalışmanın *gerçek bir çalışma* olarak nitelendirilmemesi ev işleri ve bakım işlerinin onların doğal olarak gerçekleştirdikleri eylemler olarak kabul edilmesi emek piyasasındaki varlıklarını geçici kılmaktadır. Dolayısıyla kadının aldığı ücret, ikincil ve geçici olarak görülür. Çünkü ataerkiil kapitalist sistemde kadınların asıl etkinlik alanları *zel alan* olarak kabul edilmektedir. Aile ücreti uygulaması bu noktada erkek egemenliğini iki biçimde temellendirmektedir; kadınlardan daha yüksek ücret seviyelerine sahiptirler; bu durum erkeklerin kadınlar üzerinde kurdukları maddi üstünlüğu kalıcı hale getirerek kadınların meslek olarak ev içinde kalmayı tercih etmelerine sebep olmaktadır (Hartmann, 2012: 184). Dolayısıyla kadın emeğinin iki ayrı biçimi ortaya çıkmaktadır; ilk olarak ev içinde karşılıksız emek biçimini ortaya koyan kadın emeği, ikinci olarak da emek piyasasında aynı işi yapmalarına rağmen erkeklerden daha düşük ücret seviyelerine sahip olan ücretli kadın emeği. Fakat bu durum bu kadar keskin bir biçimde birbirinden ayrılmayabilir. Çünkü ücretli bir işte çalışan kadınlar da ev içindeki karşılıksız emek alanından sorumlu tutulurlar. Ev içinde yeniden üretim işlerinden sorumlu tutulan kadınlar da emek piyasasında ücretsiz aile işçisi olarak yer alabilirler. Her iki durumda da kadın emeğinin sömürüsü söz konusudur. Ataerki de bu duruma temel teşkil etmektedir. Cinsiyete dayalı iş bölümünün, kapitalist toplumda erkeğe yüklediği yeni rol de işin içine katılıp ele alındığında, klasik ataerkide var olan *babanın egemenliğinin* biçim değiştirerek erkeği *ailenin geçimini sağlayan tek kişi* olarak yeniden tanımlanması, kadınların ikincil konumlarının tesadüf olmadığına göstermektedir (Öztürk, 2010: 123).

Kadın emeğindeki doğa vurgusu kapitalizm öncesi ataerkiden kalma bir artık olmasına rağmen kapitalist ekonomide işlevselliğini kadının emek piyasasındaki

ikincil konumunda açığa çıkarmaktadır. Kadınların özel alanda ya da kamusal alandaki çalışma eylemleri bu sebepten gerçek bir çalışma olarak görülmemektedir. Mies (2008) kadın emeği tanımında kadınların doğurganlıklarına ve çocuk bakımındaki sorumluluklarına göndermede bulunulduğunu belirtmektedir. Emek kavramının ise, kapitalist sistemde artı-değer üreten erkek işçiyi nitelendirdiğini söylemektedir. Çünkü bu bakış açısına göre insanoğlu erkeği temsil ederken doğa ise, dişiyi temsil etmektedir. Mies (2008)'e göre çalışmanın kendisi doğa ile insan arasında gerçekleşen bir süreç ise, erkeklerin kadınların emeği üzerinde tahakkümü ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla çalışma eyleminin *gerçek insan* olarak nitelendirilen erkeğin doğa karşısında ortaya koyduğu tahakkümü ve eylemi olarak görüldüğünü belirtir (Mies, 2008: 104). Dolayısıyla Mies (2008) kapitalizmde gerçek çalışma olarak görülen şeyin erkek işçinin ortaya koyduğu çalışma olduğunu belirtmektedir. Buradan hareketle kadınların sanayi sonrası toplumdaki emek piyasalarındaki konumlarının geçici niteliği ve ücret seviyelerindeki erkek işçiye göre aşağıda bulunan konumu katmerli bir sömürünün sonucudur.

Marks'a göre, emek gücünün kullanımı çalışmanın kendisi olarak kabul edilir. Fakat bir bireyin çalışıyor olabilmesi için emek gücü üzerinde kendi egemenliğinin bulunması ön koşuldur (Marx, 2012: 181-170). Bu bağlamda da kadınların emek güçleri üzerinde bulunan erkek egemenliği kadınların özgür bireyler olarak emek piyasasında var oluşlarını engeller. Ortaya çıkan kadın emeği bileşeninde kapitalizm, ataerki kurallar ve erkek bireyin denetimi söz konusudur.

Özetle ataerki, kapitalist üretim biçiminde emek piyasasında kadınların emeğini ikincilleştirerek varlığını sürdürmektedir. Aynı zamanda, kapitalizm, kadınları ucuz emek kitlesi olarak ihtiyaç dâhilinde kullanır. Kadın emeğine ihtiyaç duymadığı zamanlarda kadınların özel alana çekilmesi ataerki tarafından gerçekleştirilir. Kadınların varlığının özel alandaki işlerle sınırlandırılması bu geri çekilmeyi kolaylaştırır. Bunun dışında özel alandaki cinsiyete dayalı iş bölümü emek piyasasında kadınların kendilerine uygun işlerde çalışmaları algısını yaratarak emek piyasasının toplumsal cinsiyetçi yapısını oluşturur. Kadın emek gücü belirli iş gruplarında yığılırken *erkek işleri* ve *kadın işleri* ayrımı ortaya çıkar. Dolayısıyla kadınlar kazandıkları gelirleri temel olarak ailenin geçimlik ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanmalarına rağmen çalışıyor olmaları sadece aile ekonomisine bir katkı olarak görülmektedir (Güneş, 2011: 240). Kadının kazandığı ücretin niteliğinin aşağıya çekilmesi ev içinde asıl ekonomik kaynağın kadın değil erkek olarak görülmesini söz konusu kılmaktadır. Bu durum ev içindeki cinsiyete dayalı iş bölümünü besler. Nitelik olarak kadının emek piyasasındaki konumuyla ilgili olan sorunlar özel alan sorunlarından bağımsız değildir. Tüm bunların ışığında kadınların pratikte yaşadıkları sorunların teoriden pek de farksız işlemediği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda araştırmada gerçekleştirilen kadın görüşmelerinin yukarıda kurulan teorik çerçeveyi yansıttığı söylenebilir.

Böylelikle araştırmada görüşülen kadın işçilerin işçilik hikâyeleri, emek piyasasında maruz kaldıkları dezavantajlı durumları, çalışma sistemindeki sorunları,

anlatılanlarla birlikte işlenip bu bakış açısı verilerin yorumlanmasında odak noktası olarak alınacaktır. Ayrıca ataerkilliğin ve kapitalizmin kadın emeğini etkileme biçimleri unutulmadan Türkiye'deki kadın emeğinin küçük bir bölümünün iki faktör açısından tablosu sunulmaya çalışılacaktır.

Türkiye'de Zaman Kullanımının Kadın Emek Gücüne Etkisi

Türkiye'de kadınların emek piyasasındaki konumunun kültürel değerler, toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsiyet ayrımcılığı tarafından belirlendiği görülür. Pek çok kadının eve yakın, akraba ya da hemşerilerinin işlettiği atölyelerde çalışmayı tercih etmesinin ya da mecbur kalmasının sebebi kadınların üzerinde oluşturulan baskıdır (Öztürk: 39). Özellikle ev ve iş yaşamının düzenlenmesi problemi, kadınların iş tercihlerini farklılaştırarak her iki alanın düzenlenmesi sorunu açığa çıkarmaktadır. Bu yüzden kadınlar, aile içindeki sorumluluklar nedeniyle az saatlerle ve daha esnek çalışma biçimlerinin, saatlerinin ve koşullarının bulunduğu; kısmi zamanlı çalışmanın, seyahat etmemenin ya da daha az seyahat etme şansının olduğu sektörlere ve işlere yönelmektedirler (İlkkaracan, 2010: 42). Diğer yandan söz konusu sebepler kadınların emek piyasasından çıkmasına ya da emek piyasasına girmemesine sebep olmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)**'nin 2014 yılında gerçekleştirdiği *zaman kullanım anketlerine* göre kadınlar ve erkekler çalışmaya farklı sürelerle vakit ayırmaktadırlar. Bu anketlere göre; on beş yaş üstü grup için Türkiye'deki kadın ve erkeklerin istihdam olarak belirtilen ve çalışma, iş arama sürelerinin de içine dâhil edildiği kategoriye ayırdıkları toplam süreler değişmektedir. Bu süreler, kadınlar için 4 saat 32 dakika; erkekler için ise, 6 saat 25 dakikadır. Zaman kullanım anketinde dikkat çeken noktalardan bir diğeri ise, özellikle evli kadın ve erkeklerin bu kategoriye ayırdıkları süreler arasındaki farktır. Evli erkekler, çalışma ve iş aramaya 4 saat 48 dakika ayırırlarken evli kadınlar, 1 saat 09 dakika ayırırlar. Bu durum evlilik faktörünün kadınları çalışma yaşamından uzaklaştırdığını ve özel alandaki işlerin kadınların çalışmasını zorlaştırdığını gösterir. Dikkat çeken sonuçların ise bireylerin emek piyasasında aktif olmaları beklenen 25-34 yaş aralığı ile 34-44 yaş aralığında olduğu görülmektedir. 25-34 yaş aralığındaki kadınların, çalışma ve iş aramaya ayırdıkları süre 1 saat 50 dakikadır; erkeklerin ise bu kategorideki süreleri 6 saat 2 dakikadır. Aradaki farkın yüksek olması bu yaş grubundaki kadınların ücretli bir işte çalışmak yerine bu süreyi başka işlerle geçirdiğini ortaya koyar (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2014-2015). 2006 yılında TÜİK tarafından gerçekleştirilen zaman kullanım anketinin sonuçları ile karşılaştırıldığında erkeklerin bu kategorideki varlıklarının artmadığı kadınların ise, istihdam alanındaki sürelerinde bir artış olduğu görülmektedir. Ancak her iki sonuç açısından da bakıldığında süreler arasında bir uçurum söz konusudur. Dolayısıyla bu yaş grubu için kadınların ev içindeki işlere erkeklerden *sekiz kat* fazla zaman

* Metnin geri kalanında TÜİK olarak kullanılacaktır.

ayırması ya da sadece çocuk bakımına** *beş kat* daha fazla zaman ayırıyor olmaları ücretli bir işte çalışmaya ayrılacak sürenin bu işlere ayrıldığını gösterir (KEİG, 2015). 34-44 yaş aralığındaki fark ise 1 saat 48 dakika ile bu grubu takip eder.*** Ayrıca başka bir TÜİK anketinin sonuçlarına göre, kişilerin emek gücüne katılmama sebeplerini ortaya koyan bu ankette *ev işleriyle meşgul olma sebebiyle* çalışmama durumu 15 yaş ve üstü gruptaki 11 milyon 498 bin kadın tarafından sebep olarak seçilmiştir (Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2015). Dolayısıyla Türkiye’de kadınların emek piyasasına giriş kararını etkileyen başlıca unsurların özel alandaki cinsiyete dayalı iş bölümünün onlara yüklediği işler olduğu görülmektedir. Herhangi bir erkek tarafından bu seçeneğin sebep olarak gösterilmemesi kadınların, erkeklerin ev içinde üstlenmeleri gereken işleri de üstlenerek onların ücretli çalışma sürelerini yükselttikleri yorumunu yapmamızı sağlar. Bu verilere göre kadınların evlilikle birlikte çalışmaya daha az sürelerle zaman ayırdığı hatta özel alandaki işlerin çalışmayı engelleyen bir hal aldığını belirtmek yanlış değildir. Ayrıca doğurganlığın yüksek biçimde var olduğu 25-34 yaş grubu için çalışmaya ayrılan sürelerin kadınlar açısından erkeklerle göre az olması hem çocuk bakımının hem de ev işlerinin bu yaş grubunda yoğunluklu olarak kadınlarca yapıldığını gösterir. Özellikle çocuk bakımı konusundaki kurumsal bakım hizmetlerinin azlığı ve bu hizmetlerin piyasaya bırakılması kadınları ya çalışma alanından uzaklaştırmakta ya da ücretli bir işte çalışmalarını güçleştirmektedir.

Emek piyasasında istihdam edilen kadınların oranlarına ve istihdam edildikleri mesleklerin neler olduğuna bakıldığında, kadın emek gücünün niteliği de ortaya çıkar. Bu bağlamda, TÜİK 2015 verilerine göre, kadınların istihdam oranları %30,5’tir. Aynı istatistiğe göre erkeklerin istihdam oranları ise %69,8’dir. Her iki cins arasındaki istihdam oranının farkı yarıdan fazladır. Kadınların hangi alanlarda istihdam edildiğine bakıldığında ise, oranlar şöyledir: %52,5 ile hizmetler sektöründe, %31,3 ile tarım sektöründe, %14,9 ile imalat sektöründe istihdam edilmektedir. 2015 verileri için istihdam edilen kadınların hangi meslek gruplarında yer aldıklarına bakıldığında ise en çok istihdam edildikleri mesleklerin %20,7’lik oranla *nitelik gerektirmeyen işler*, %20,8 ile *nitelikli tarım, ormanculuk ve su ürünlerindeki işler*, %18,6’lık oranla *hizmet ve satış elemanı olarak*, %14,3 oranı ile de *profesyonel meslekler* olduğu görülür. İstihdam edilen toplam kadın emek gücünün en çok *niteliği olmayan işlerde* yoğunlaşmasının sebepleri arasında, bu işlerin esnek çalışmaya tabi olması dolayısıyla ev ve iş yaşamının kadınlar açısından düzenlemesini daha elverişli kılması gösterilebilir. Çünkü yukarıda da belirtilen istatistiki verilere bakıldığında ev için kadınların çalışıp çalışmama kararlarında başat sebeplerden olduğu ortadadır. Dolayısıyla kadınların çalışılacağı işlerin onlara özel alanda yüklenen görevleri

** 25-34 yaş aralığı hamilelik ve doğumun en yoğun görüldüğü yaş aralığıdır (İlkkaracan, 2010: 51).

*** Erkekler 6 saat 12 dakika ayırmaktadırlar.

aksatmaması önemsenen bir noktadır. Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat)* 2015 yılı verilerinde 'Türkiye' de bulunan 15-64 yaş aralığındaki kadın emek gücünün esnek çalışma biçimindeki istihdam oranlarına bakıldığında toplam emek gücü içinde kadın emek gücünün %20,2'lik oranının esnek çalışma biçimlerini tercih ettiği görülür (Eurostat, 2016). Erkek emek gücü açısından bu oran %6,1'dir (Eurostat, 2016). Dolayısıyla kadınlar erkeklerden daha fazla oranla esnek çalışmayı tercih etmektedir.

Ayrıca, ev işlerinin, kadınların istihdama katılmama sebebi olarak hala büyük bir çoğunluk tarafından sunulduğu göz önünde bulundurulduğunda ve kadınların istihdam oranlarındaki düşüklük dikkate alındığında kadınların büyük bir çoğunluğunun erkekler üzerinden sosyal güvenlik kapsamına dâhil edildikleri görülür. Çünkü Türkiye'de var olan sosyal güvenlik sisteminde kadın çalışmadığı zaman sosyal güvenlik içine erkekler üzerinden (baba-koca) dâhil edilir. Kayıtdışı çalışan kadınlar da hesaba katıldığında bu sayı daha da yükselir. Sonuç olarak bu veriler, kadınların çalışmalarının niteliğinin geçici ve ev içinde ekonomik kaynak olarak kazandıkları ücretin ikincil olduğunu gösterir. Kadınların üzerindeki çocuk ve yaşlı bakım yükü ve ev işi sorumlulukları göz önünde bulundurulduğunda kadınların öncelikli görevlerinin özel alandaki işler olarak tanımlandığı ortadadır.

Araştırmanın Yöntemi ve Bulgular

Toplumsal Çalışma ve Dayanışma Hattında Alternatif Bir İletişim Modeline Doğru başlığını taşıyan bu araştırma çok disiplinli bir bakışla 1980 sonrasındaki kapitalizmin emek gücü piyasasında yarattığı dönüşümleri işçilerin üretim süreçlerindeki deneyimlerini kendi algılamaları ve değerlendirmeleri zemininde bir analize tabi tutmak ve varılan belli sonuçları tartışmaya açmayı hedeflemektedir. Araştırmanın yapıldığı 10 il TÜİK verilerinden imalat sanayi katma değeri en yüksek ve göç alan kriterlerine göre seçilmiştir. Tekstil, metal, petro-kimya, inşaat, taşımacılık, liman, gıda, enerji, tarım, ağaç, temizlik ve cam işkollarında olmak üzere toplam 590 işçiyle görüşülmüştür. 186 kişiyle tekil; 404 kişiyle grup görüşmesi yapılmıştır. 470'i erkek 120'si kadındır (111K221 Sayılı Araştırmanın Sonuç Raporu, 2014)

Araştırmadaki Kadın İşçiler

Araştırma kapsamında 120 kadın işçi ile görüşülmüştür. Yapılan yüz yüze görüşmelerin 39 tanesi tekil görüşmedir. Geri kalan 81 kişi ise grup görüşmelerinde yer alan kadın işçilerdir. Bu görüşmeler, İstanbul, Bursa, Kocaeli, İzmir, Manisa, Antalya, Hatay, Adana, Antep ve Maraş'ta farklı çalışma tecrübelerine ve farklı çalışma kıdemine sahip kadın işçilerle yapılmıştır. Fakat çalışmanın ve ücretli bir işe sahip olmanın kadınlar açısından hayatın dinamiğinde, kendilerini var etmenin yollarından bir tanesi olduğu görülmüştür. Kadınların pek çoğu gerçekleştirilen sohbetin sonlarına doğru bir yabancı ile görüşüyor olmanın rahatsız edici duygusu

* Metnin geri kalanında bu biçimde kullanılacaktır.

ortadan kalktığına üzerinde konuşulan konularda daha açık ve samimi olmuşlardır. Özellikle fabrika düzeninde çalışan ve varsa bir sendikaya üye olan kadın işçiler içinde buldukları durumu çok daha net değerlendirmektedir. Doğu illerinde yapılan ve özellikle küçük işletmelerde çalışan yaşları daha genç olan kadın işçilerin, yaşadıkları sorunları aktarmada ya da tespit etmek de zorlandıkları söylenebilir. Ancak bu gibi problemlere rağmen hepsinin bir biçimde kadın olarak çalışmaya ya da kadın olmaya dair yaşadıkları deneyimleri aktardıklarını söylemek ve çalışıyor olmanın kendini gerçekleştirmede önemli adımlardan olduğunu gördüklerini belirtmek önemlidir.

Emek Piyasasında "Kadın" Olarak Çalışma

Daha önce de belirtildiği gibi, ev içindeki cinsiyete dayalı iş bölümü kadınların emek piyasasına giriş kararını vermelerinde başat etkenlerdendir. Fakat kadınlar için çalışma kavramı onların kendi kişisel hikâyelerinde önemlidir. Kadın işçilerin deneyimlerinde *çalışmak* farklı noktalara denk geliyor olsa dahi bu kavramın onlara hissettirdikleri konusunda ortaklaşmaktadırlar. Kadınlar açısından ücretli bir işte çalışmak *özgüven veren ve kendi ayakları üzerinde durabilme* şansını yaratan bir gerçekliktir. İster çocuk yaşta çalışmaya başlamış olsun ister yeni deneyimlediği bir şey olsun kadınlar için çalışıyor olmak *var olduklarını* göstermenin, toplumsal hayattaki görünmezliklerini kırmamanın, farklı bir yoldur. Ekonomik olarak erkekten bağımsız olmak, çalışma koşullarının kötü ve çalışma saatlerinin uzun olduğu işlerdeki kadın işçiler açısından koşulların zorluğuna rağmen bir özgüven kaynağıdır. Ailelerin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ve geçim şartlarının zorlaşması kadınların emek piyasasına girişlerinde önemli etkenlerdendir. Aile içinde ekonomik sıkıntının ortaya koyduğu kadının çalışması zorunluluğunun, ailedeki erkek bireyin kadınların emek piyasasına girişteki *işin alınacak otorite* olma ilkesini kısmen kırmaktadır. Ancak kadının sağladığı gelirin kimin elinde toplandığı da önemli bir noktadır.

Kadın ve erkek işçiler, sendikal özgürlüklerinin işverenler tarafından kısıtlanmasından ve uygunsuz çalışma koşullarından dolayı problem yaşamaktadır. Ancak bu gibi durumlarda kadınların maruz kaldıkları problemler çoğalmaktadır. Uzun çalışma süreleri, düşük ücretlendirme, genel ekonomik sistemlerin gelecek kaygısını tetikleyen olması, gündelik hayatın devamlılığını da etkilemektedir. Uzun kıdem seviyelerine sahip işçilerle onlara göre daha az kıdem seviyelerine sahip işçilerin hakları ve haklarından geri kalanlar elle tutulur bir halde karşımıza çıkmaktadır. Esnekleşmenin işçi hak ve özgürlükleri üzerinde açığa çıkardığı kayıplar kişilerin işçileşme hikâyelerinde somutlaşmaktadır. Söz konusu duruma örnek teşkil eden görüşmelerden biri Kocaeli'nde yaptığımız grup görüşmesidir. Yaşları ve kültürel örgütlenmeleri farklılaşan kadınlardan oluşan bu grup görüşmesinde ortaya çıkan çarpıcı noktalardan birisi; kadınların yıllara yayılan çalışma hikâyelerinde üretim ve çalışma sistemlerinin değişimidir. Bu işçilerden biri 22 yaşında yaşadığı ilk iş deneyiminde işverenin kendisine yönelttiği fazla mesaiye

kalması talebini reddederek işi bıraktığını belirtiyor. Bu durumun ardında günümüzde böyle bir dayatma ile karşılaştığında reddetmeyi göze alamadığını belirten bir korku da barınmaktadır. Günümüzde fazla mesai neredeyse zorunlu bir çalışma biçimidir. Özellikle üretimin yoğun olduğu zamanlarda, işçiye sorulmasının aksine kişiye seçim şansı bırakılmadan işçinin mesaiye kalması zorunlu tutulmaktadır. Dolayısıyla esnek üretim biçimlerinde işçilerin birlikte deneyimledikleri şey uzun saatlerle çalışmanın zorunlu hale getirilmesidir. Bu durum özel alanın kadınlar açısından düzenlenme sorunuyla birleştiğinde kadınların gün içinde üzerlerinde bulunan iş yükünü arttırmaktadır.

“... ”

-Şey demiştiniz. ‘80’den önce demiştiniz ya. Biz 4 kardeşiz. Bir tek babam çalışıyordu. Ve annem ev hanımıydı. 4 tane çocuğa bakabilecek ve eşini, ailesini geçindirebilecek ve ev yapabilecek olanaklara sahipmiş o dönemde baktığınız zaman. Ben evliyim. Şöyle düşünüyorum, eşim ya da ben ikimizden herhangi biri çalışmadığı zaman bizim ailemiz allak bullak olur. Yani niye.... Nedir? ‘80’den önce neydi de 4 tane çocuğa bakabiliyor, okutabiliyor ve eşine bakabiliyor da, neden biz iki kişiyiz ya, çocuğumuz da yok yani. İki kişiyiz ve birimizden birimiz çalışmadığı zaman ailemiz darma duman oluyor. Yani birçok şeyler değişiyor hayatında. Evet, ablanın dediği gibi, kadın sosyalleşiyor. Yani iş alanlarında çok büyük sosyalleşiyor kendi. Ben her zaman söylüyorum; yetse dahi ben çalışmak isterim. Ama çocuğuma da bakmak isterim. Ama eşime kadınlık da yapmak isterim. Evimle de ilgilenmek isterim. Ya da kendimi var edebileceğim bir sosyal aktiviteyle de ilgilenmek zorundayım. Ama 12 saatte ya da 16 saate insan kendini ne kadar var edebilir ki, kadın ne kadar var edebilsin? Yani eve geldiğin zaman bir şekilde yemek yapmak zorundasın. Bir şekilde çocuğunla biraz da olsa ilgilenmek zorundasın. Bu çalışma koşullarında, bu çalışma şartlarında aldığın o maaşla ne kadar yapabilirsin? Hiçbir şey yapamıyorsun. Yani biz ikimiz çalıştığımız halde hiçbir şey yapamıyoruz yani.” (KOC130915KarmaKadın)

Kadının dışarıda bir işyerinde çalışıyor olması onun ev içindeki sorumlu tutulduğu alanların sonlanması anlamına gelmemektedir. Delphy, kadınların ekonomik bağımsızlığı elde edebilmeleri için iki işi birden yürütmeyi göz önüne almaları gerekliliğinden bahsederken evi içi sorumluluklarını işaret eder (Delphy, 2012: 104). Kadınlar ikili bir vardiya halinde çalışarak ev içi alının sorumluluğunu taşırlar. Buna rağmen kadın işçilerin sıklıkla dile getirdiği; *kendi ayakları üstünde durabilme, kimseye muhtaç olmama, kendi özgüvenini sağlama* vurguları çalışma kavramının hayatlarında onlara çağrıştırdığı güçlü duygulardır. Özellikle *kimseye muhtaç olmama* yargısının arkasında erkekler karşısında kendi kazançlarıyla durabilmenin işaretleri vardır.

Göç olgusu kadınların büyük şehirlerde alışlagelmiş oldukları sistemin dışında yüz yüze geldikleri yeni sistemle baş etme sorunlarını barındırır. Dil problemlerinden büyük şehrin gündelik örgütlenme biçiminin beraberinde getirdiği uyum problemlerinin yanında kadınların içinde buldukları ataerkil yapının kent-kır ayırımında farklılaşması da söz konusudur. Bu noktada çalışmak kadınlar açısından ataerkinin eski biçimine karşı* da bir duruş sergilemek anlamına da gelmektedir. Zorunlu göç sebebiyle büyükşehirlere gelen ve buralarda pek çok işte çalışan kadınlar açısından çalışmak, bazen arka planda devam eden ataerkil sistemin kendisine, ailelerinde var olan ataerkil baskıya karşı ve içine düştükleri yeni yaşam düzeninin getirdiklerine karşı yürüttükleri bir mücadele halini almıştır. İstanbul'da kadın işçilerle gerçekleştirilen grup görüşmesinde bu vurgular pek çok kez yinelenmektedir. Yaşları, iş deneyimleri ve kıdemleri birbirinden farklı olmasına karşın pek çoğunun verdiği mücadele birbiriyle benzerlikler taşımaktadır. Aşağıdaki alıntıda kadın işçi çalışmanın kendisi için kimlik mücadelesi halini almasını aktarmaktadır.

“Ya benim babam mesela, benim çalışmama izin vermedi. Aynı evde mesela 6 ay hiç konuşmadık biz babamla. Ben ne yaptysam, ya hala ben babamın şeyi olamadım, yani makbul çocuğu olmadım hiçbir zaman. Çünkü her zaman onun taleplerinin dışında, aykırı bir talep olarak algılandım. O yüzden hep şey mücadelesi veriyorsun, kimlik mücadelesi. Bir de vermediği için de, bir de öyle bir cezalandırma yaşıyorsun, vermediği için de sokakta kendini ezilme.... Yani iş hayatı, sokakla evin mücadelesinin, çelişkilerinin olmadığını görüyorsun aslında. Çok benzer şeyler, aslında bir çelişki yok. Sokakla evin kavgası aynı. Orada çünkü kimlik mücadelesi veriliyor.” (İST131006karmakadınGRUP)

Yoğun Çalışma Koşullarının Etkileri

Çalışmanın mekânı değiştiğinde kendine özgü sorunları da beraberinde getirmektedir. Fabrika usulü büyük üretimin gerçekleştiği iş yerlerinde parçalı çalışma sistemlerinden vardiyalı çalışma sistemi, işçilerin tamamı üzerinde olumsuz etkilere sahiptir. Özellikle vardiyalar arası değişimlerin sık olduğu iş yerlerinde çalışan işçiler için uyku düzeninden başlayıp gündelik hayattaki işlerini düzenleme sorununa, bu çalışma biçiminin yaşam alanlarında sosyal ilişki ağları üzerlerindeki olumsuz etkilerine kadar uzayıp giden başlıklar halinde sorunlar ortaya çıkmıştır. Vardiyalı çalışma sistemi başlı başına bir baskı unsuru halini almaktadır. Kadınlar açısından bakıldığında, karşımıza yine özel alandaki işlerle kamusal alandaki ücretli işin arasında yaşanan gerilim çıkar. Çünkü vardiya sistemi kadın işçilerin ve erkek

* Türkiye'deki kent ve kır açısından bakıldığında ataerkinin dinamiğinin değiştiği görülür. Bu bağlamda burada *eski biçimi* kelimesi ile kastettiğim ataerki, kadınların kırsal alanda maruz kaldıkları ve Kandiyoti tarafından ortaya konan ataerkidir. Çünkü ataerkinin dinamikleri kır ve kente göre farklılaşmaktadır. Bkz. Kandiyoti, 2011.

işçilerin belirli aralıklarla gece ve gündüz çalışmasını düzenlemektedir. İşçilerin yaşam alanlarındaki gündelik ilişkilerinden, toplumsal cinsiyet rollerinin ya da geleneklerle belirlenen rollerin yarattığı baskıya maruz kalma problemi ortaya çıkmaktadır. Kadınlar vardiyalı çalışmanın getirdiği baskı ve cinsiyete dayalı iş bölümünün yüklediği görevler (ev işleri, çocuğun bakımı, gündelik hayatın düzenlenmesi v.b.) ile açığa çıkan problemlerle baş etmektedir. Vardiyalı çalışmanın getirdiği bir sonuç olarak kadın işçiler farklı bir ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Yaşam alanlarında ücretli bir işte çalışmayan kadınlarca *farklı* görülüyor olmak vardiyalı çalışmanın işçi kadınların sosyal hayatlarını doğrudan etkileyen bir unsur olduğunu gösterir. Çünkü belirli aralıklarla sosyal hayatın içinde yer almak, süreklilik teşkil etmediğinden bu alandaki ilişkinin parçalı olmasına sebep olmaktadır. Sürekliliğin olmaması kurulacak olan ilişki ağlarının geçici ya da kopuk olmasına sebep olur. Bu açıdan başka bir olumsuz yanı ortaya çıkmaktadır. Sosyal sonuçlarının dışında bütün işçiler adına son derece önemli fiziksel adaptasyon sorunları söz konusudur.

“ST: Sabah, öğlen, gece, üç vardiya. Şimdi gecedan çıktığın zaman diğer vardiyaya adapte olamıyorsun. Beyin uyumamaya alışıyor çünkü. Mesela şimdi haftanın başında farklı oluyor. Sonuna doğru, Cuma Cumartesi daha farklı oluyor. Yatağa gidiyorsun bu sefer, gece vardiyasından sabah geldiğinde, yatakta da uyuyamıyorsun, beyin uymamaya alışıyor. 3-11 vardiyasında gece uyuyamıyorsun. Sabaha kadar oturuyoruz artık. O vardiyada öyle geç yatmaya alışıyorsun. Bu sefer sabaha dönüyorsun. Sabah erken kalkman gerekiyor. Bu sefer gece uyuyamıyorsun. Böyle allak bullak yani beynim.” (ANY130720petAG)

Çalışma ortamının durumu, çalışma koşulları ve genellikle 12 saat ve üzeri diyebileceğimiz uzun çalışma süreleri, yabancılaşmanın ve rutinin yarattığı bıkkınlık hissini tetikleyen etkenlerdir. *Robotlaşma*, yaşadıkları bu duyguyu karşılamak için kadın işçilerin kullandıkları kelimelerdendir. Sürekli aynı işin yapılması, üretim sırasında kendi bilgi ve beceri kullanımının fırsatının olmaması ya da sınırlı olması, çalışma koşullarının olumsuzluğu ve zorlayıcılığı önemli tetikleyici etkenlerden bazılarıdır. Kimileri içinse çalışmak, sadece izin günü için çalışmak ve izin gününü beklemek eylemine dönmüştür. Bu bağlamda hissedilen rutin duygusu çalışmanın mekânına göre farklılaşmadan araştırmadaki bütün kadınlar için yaşanan ortak duygudur. Antep’ te tekstil işkolunda küçük bir atölyede çalışan kadın işçi çalışma rutinin kendisini şu şekilde belirtmektedir;

“F: Ya çalıştığım yer, ben çok sıkılıyorum yani. Günlük yaşantımı da anlattım. Artık 7’den 7’ye böyle bir şey haline gelmiş. Hani bir robotlaşır insan. Öyle bir şey olmuşum. Pek şey değil. Sadece haftalık gününü bekliyorum ki, Pazar günü. Hep günün geçmesini bekliyorum. Güzel değil.”(ANT130706tekFK)

Vardiyalı çalışma biçimi parçalı bir çalışma sisteminin ürünü olduğundan büyük ölçekli üretimin yapıldığı iş yerlerinde işçilerin de farklı gruplar halinde çalışmasını açığa çıkarır. Pek çok işçi aynı yerde çalışmasına rağmen birbiri ile karşılaşma olanağına sahip değildir. Bu durum beraberinde denetimi getirmiştir. Gruplar halinde çalışan işçiler şefler ya da şef benzeri grup liderleri tarafından denetlenir. Performansa dayalı çalışma veya prim usulü ücretlendirme şeflerin gruplar üzerindeki baskısını arttırırken bu durum işçiler üzerinde ayrıca baskı yaratmaktadır. Fakat bu denetim kimi zaman taciz ve psikolojik taciz/şiddete dönmektedir. Bu duruma en çarpıcı örnek Antalya’da medikal sektöründe istihdam edilen kadın işçinin aktarımlarında görülmektedir. Fabrikadaki şefleri tarafından psikolojik taciz/şiddet uygulamalarına maruz kaldığını aktaran yirmi sekiz yaşındaki kadın işçi; beşli ya da altılı gruplar halinde çalışılan bu fabrikada yakın arkadaşları ile görüşmesinin işyerinde kontrol edildiğini ve arkadaşları ile iletişim kurmasının engellenmesi için farklı gruplara dağıtıldıklarını aktarmıştır;

“-Evet, kesinlikle tek başımayım. Mesela Muharrem arkadaşım da bir şeylerin mücadelesini veriyor. O da kendi şefiyle bir şekilde sorunlar yaşadı. O mesela muharrem karşı vardiyada. Benimle aynı vardiyada çalışmıyor. Zor tabii ki. Sonuçta tepki alıyorsunuz. Psikolojik baskı artıyor. Şu an mesela, benim işyerinde iki tane çok samimi arkadaşım var. Biri bayan, biri erkek. Mesai saatleri dışında zaman zaman görüşüyoruz diye biz takip edilmişiz. Bunun için biz çekildik toplantı odalarına. Sorgulandık. Nedir aranızdaki diye.” (ANY130720petMM3)

Kadınların Maruz Kaldığı Ayrımcı Uygulamalar

Çoğu kadın hem çalışma hayatında hem de toplumsal hayatında baskı mekanizmalarıyla yüz yüzedir. Baskının mekânı, biçimi, kaynağı değişiklik göstermektedir. Ancak var olan baskı daha fazla üretim ve daha yoğun çalışma nedeniyle açığa çıktığında kadın işçilerin bazıları için ağır sonuçlara neden olmaktadır. Çalışma koşullarından ve üretim sistemindeki yoğunluktan kaynaklandığını söyleyebileceğimiz bu baskı unsuru sonuçları bakımından işçilerin bedenlerine yansıyan olumsuz etkilere sahiptir. Fiziksel olarak aynı pozisyonda çalışıyor olmanın verdiği rahatsızlıkları, meslek hastalıklarını açığa çıkarmaktadır. Fakat görüştüğümüz bir grup kadın işçinin aktarımında yer alan iddia *üretimi artırma baskısının* ciddi sonuçlara yol açabileceğini göstermiştir. Bu iddiada bir fabrikada çalışan kadın işçilerden bazılarının hamilelikleri sırasında uygun işlerde çalıştırılmamasından ve kötü çalışma koşullarında çalıştırılmasından dolayı kadınların *çocuklarını* kaybettikleri belirtilmiştir. Bu gibi durumlara dair önlemlerin yasalarca çerçevesi çizilmiş olmasına rağmen ve örnekler özelinde, aktarıldığı kadarıyla, kadın işçilerin taleplerine rağmen işyerindeki gebe kadınların hala aynı pozisyonlarda çalıştırılmaya devam edilmesi, çalışma biçiminde ve yoğunluğunda ısrarcı olunması önemsenmesi gereken noktalardır. *Gebe Veya Emziren Kadınların*

*Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları Ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik***'in Ek- 1 bölümünde; hamilelerin çalışma yerleri, çalışma pozisyonları ve çalışma saatlerine dair ayrıca çalışma hızına, çalışma yoğunluğuna dair konuların düzenlendiği ayrıntılı yönetmelik maddeleri bulunmaktadır. Ayrıca 4857 sayılı İş Kanunu'nun *Analık halinde çalışma ve süt izni* başlıklı 74. maddesinde, kadın işçilerin doğumdan önce *sekiz* ve doğumdan sonra *sekiz hafta* olmak üzere toplam on altı haftalık süre için çalıştırılmamaları belirtilmiştir. Fakat var olan durum bu yasal düzenlemelerin pratikteki uygulamaya aktarılma sorunlarını içerdiğini göstermektedir. Kocaeli'nde gerçekleştirilen grup görüşmesinin devamında bir kadın işçinin işyerindeki hamile kadın işçilerin yaşadıkları ile ilgili aktardıkları son derece dikkate çekicidir:

“Evet, bir de şey vardı mesela. (...) bu konuda çok vukuatlı yani. Ciddi vakaları olan bir firma. 7 kadın işçi, benim çalıştığım 5 yıl içerisinde çocuğunu kaybediyor orda. Ve bu bayan temsilcimiz de vardı. Bu da biliyordu onu. Hani yaşanan onca şeyi. Biz, hamile bayanların, kadınsal içgüdülerimizle yardım ediyorduk. Onların yerine biz çalışalım işte, işbölümü, iş değiştirme falan yapalım diye. Hani talepte bulunuyorduk kendimiz o arkadaşların adına. İşte temsilci şey diyordu bize; ben ne yapabilirim, ben genel müdür müyüm vs. işte. Bizi öteliyordu. Ve bir arkadaşımız, onu hiç unutmuyoruz gerçekten, lavaboya gitti, hamile. Çocuğunu düşürmüş, hiç farkında değil. Ve ciddi bir kanaması var. Yani bunun durdurulması gerekiyor, yoksa kan kaybından, kanamadan ölebilir. Böyle bir şey. Üretime geldi, utanıyor, çekiniyor söyleyemiyor. Yani kadınların böyle bir tarafı da var. Kadın için her şey ayıptır, söylenmez. Böyle bir tarafı da var. Vardiya amirine ısrarla söylüyor hani, ben bu gün izin alıp gitsem olur mu diyor. Halbuki acil bir vaka kendisi ve acilen ambulansa yetiştirilmesi gerekiyor. Ondan sonra işte, genel olarak gözlemlediğim için orada ne oluyor, ne bitiyor, kim ne yapıyor diye. Arkadaşım oradaki bağırtılarını falan duyduk işte. Gittim yanına, ne oldu dedim. İşte böyle böyle, karnım çok ağrıyor dedi. Hani sancım var, şey yapamıyorum dedi, dayanamıyorum, çalışamıyorum dedi. Çalıştığı yerde çok ağır bir yer. Masa sürekli dönüyor. E hamile kadın, zaten başı dönüyor, dengesini kaybediyor. Vardiya amiri, gidemezsin, işte işlerimiz yoğun, ağır falan diyor. Bunu diyen de kadın. Ve şey yani, en sonunda ben artık işi bıraktım, gittim yanına. Ne dedi? Anlattı. Sonra ben vardiya amirine bağırdım. Arkadaşım da duydu, başka bir arkadaşım, geldi. Mevzu bu dedim hani, hamileydi sonuçta, kanaması var, çocuğunu kaybetmiş. Biz azarladık vardiya amirini, sen ne

* Gebe Veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları Ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik 28737 sayılı ve 16 Ağustos 2013 tarihli resmi gazete yayımı ile yürürlüğe girmiştir.

biçim kadınsın, sen ne biçim insansın dedik yani. Bu kadın böyle böyle bir durum yaşıyor. Senin şu an ambulans çağırman gerekiyor ya da buradan bir araç ayarlayıp hastaneye yetiştirmen gerekirken işleri düşünüyorsun dedik. Ve zorla o arkadaşı hastaneye götürttürdük yani. Bizim baskılarımız onu kurtardı. Yoksa belki bugün hayatta olmayabilirdi. Başka bir arkadaşımız yine ağır kasalar kaldırdığı için, elektrik sigortaları yapıyoruz biz orada ve şey ayakta duramıyor. Artık doğum iznine çıkma zamanı gelmiş. Benim de yakından ilgilendiğim bir arkadaşım. Talep ediyor hani, yerimi değiştirin, biraz oturmak istiyorum diyor. Hiçbir şekilde umursamıyorlar bunu. Ve birkaç hafta geçti artık son demler. Arkadaş kendini kötü hissettiğini söyledi. Son zamanlar kendimi çok kötü hissediyorum, işte iyi değilim falan dedi. Ben dedim niye falan işte. Bilmiyorum dedi. Bir doktora git istersen dedim. Ya artık halsizleşiyorum falan dedi. Son gün çalışamaz haldeydi. Benim zorlamamla hastaneye gitti. Bebek karnında ölmüş. Ve yani o da çok sınırdaki bir zamanda gitti yani. Anne, onu zehirleyebilirdi yani. 2 saat. Abartmıyorum 2 saat içinde yetişmezse kendini kaybediyordu. Yani çok olaylar yaşandı bu şekilde. Arkadaşlarımız defalarca bebeğini kaybetti orada. Kadın yoğunluklu çalıştığı için orada. Ama bir kadın temsilcimiz de olmasına rağmen, yönetici, üretimdeki şef de bir kadın olmasına rağmen onlara muamelesi şuydu: Oturuyorsunuz işte, oturduğunuz yerde çalışıyorsunuz. Çocuklarınız mı çalışıyor, siz çalışıyorsunuz. Onlar karnınızda büyür, siz dert etmeyin. Siz işinize bakın. Bu şekilde söylüyorlardı.” (KOC130915karmakadınGrup)

Hamilelik ve çocuk sahibi olmak kadınların emek piyasasına giriş kararlarını etkileyen önemli unsurlardır. Kadınların bu konuda kararsız kalmalarını etkileyen noktalar ise vicdan ve sevgi duygulanımlarını içerirken arka planda çocuk bakımının kurumsal boşluğundan kaynaklandığı belirtilebilecek belirsizliğin oluşturduğu karmaşık bir kararsızlık durumunu da içerir. Bu konuda çocuklarına kimin bakacağı sorusunun cevabı kadınların emek piyasasına girmelerini etkiler. İşverenler açısından büyük bir maliyet olarak görülen hamilelik süreci ve çocuk bakımı konusundaki kurumsal atılımlar, onların kadın emek gücüne temkinli bir yaklaşıma sahip olmaları sonucunu yaratmaktadır. İşverenlerce kadınlara nazaran erkeklerin tercih edilmesi patriarkal bir tutumun yanında maliyet kaygısının tetiklediği cinsiyete dayalı ayırımcılık uygulamasıdır. Toksöz, kamusal patriarkanın kadınların hangi işlerde çalışması gerektiğini belirlemesinin yanında erkekleri tercihinin ardında emek gücü maliyeti açısından kadınlara göre daha avantajlı hale gelen çalışmalarının da bulunduğunu söyler (Toksöz, 2011: 230). İşverenlerin kadınları istihdam etmeme tercihlerinin ardında kadınların yeniden üretim faaliyetlerinin getirdiği hamilelik ve doğum izni, kreş gibi yükümlülükleri bulunmaktadır (Toksöz, 2011: 230). Kurumsal bakım politikalarının yetersizliği özellikle çalışan kadınlar için çocuk bakımını zorlaştırmaktadır. Devletin ya da işyerlerinin bu gibi uygulamalara olan mesafeli yaklaşımı kadın istihdamının düşük kalmasındaki en büyük nedenlerdir. İşverenlerin kabul etmek istemedikleri bu sorumluluklar kadınlara karşı

geliştirdikleri *hamilelik ve çocuk yasaklama* uygulamalarını açığa çıkarmaktadır. Hamileliğin kendisi kadınlar için işverenlerce bir tehdit unsuru oluşturarak; kullanılmaktadır. Gerekli yasal düzenlemelerde* bu ayrımcılık uygulaması yasaklanmış olmasına rağmen uygulama pratikte devam etmektedir. Antalya’da görüşme yaptığımız bir iş yerinde benzer bir uygulama ile kadın işçilere yönelik hamilelik yaşağının yanında kadınların çocuk sahibi olmalarının belli bir sraya göre gerçekleştirildiği belirtilmiştir:

“MM: Yani çalışma koşulları mı? Mutlaka vardır bir şey.

N: Yani biz aslında herkese söylüyoruz. Keşke sendika olsa da herkes rahat rahat çalışsa. Başka? Ya sıkıntılarımız oldu. Mesela bir tuvalete gitmek yoktu. Hamilelik sırayladı.

MM: Ona karşıyorlardı yani.

N: Ona karşıyorlardı. Ama sendikaya üye olduktan sonra bu yok artık. Kalktı.” (ANY130719petMM2)

Çalışma hayatında işe alımlarda ve çalışma sırasında kadınlara yönelik toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık uygulamalarının önlenmesi amacıyla pek çok yasal düzenleme** gerçekleştirilmiştir. Fakat yasal düzenlemelerin karşılıklarını çoğu zaman bulamadıkları görülmektedir. İşe alımla birlikte başlayan, sosyal güvence ve ücret politikalarına dek uzanan eşit olmayan uygulamalar söz konusudur. Kadınların emek piyasalarında maruz kaldıkları bu ayrımcı tavırlar onların emek piyasalarındaki konumlarının *geçici* görülmesi anlayışıyla yakından ilintilidir. Ataerkil kapitalist sistemde kadının kazandığı ücretin doğasının ikincil görülmesi işverenlerin algılarında kadınlara ödenecek ücretlerin erkek işçininkinden daha az olması düşüncesini yaratmaktadır. Bu düşünce kadınların nazik, ince ve yorucu işlerin

* Hamile kalma yaşağı ve hamilelik sebebiyle işten çıkarılma durumlarında 4857 Sayılı İş Kanununun 18. Maddesi’nin *d* bendinde “İrk, renk, cinsiyet, medeni hal, aile yükümlülükleri, hamilelik, doğum, din, siyasi görüş ve benzeri nedenler” şeklinde belirtilerek hamilelik durumunun geçerli bir fesih sebebi olmayacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir.

** Örneğin iç hukuktaki düzenlemelere çatı oluşturan ve Türkiye’nin 1967 yılında onayladığı Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)’nün 111 No’ lu *Ayrımcılık (İş Ve Meslek) Sözleşmesi* ayrımcılık yaşağı konusunda önemli sözleşmelerdendir. Buna göre; ırka, renge, cinsiyete, din, siyasal inanca, ulusal veya sosyal menşeye bakımından yapılan iş veya meslek edinmede veya edinilen işte veya meslekte tabi olunacak muamelede eşitliği yok edici veya bozucu etkisi olan her türlü ayrılık gözetme, ayrı tutma veya üstün tutma durumu yasaklanmıştır. Ayrıca sözleşme taraflarını bu türlü ayrımlara dayalı oluşan uygulamaları engelleyici tedbirler almaları ile ilgili olarak sorumlu tutulmuşlardır (ILO, 1967). Anayasa’nın 10. maddesinde, 4857 sayılı Kanun’un 5. maddesinde ve 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu’ndaki düzenlemeler kadın erkek eşitliğini hedefleyen ve Avrupa Birliği uyum politikaları dâhilinde gerçekleştirilen düzenlemelerdir. Ancak cinsiyet ayrımına dayalı uygulamaların pratikte önüne geçememiştir.

altından kalkmalarının doğal olduğu (Molyneux, 2012: 135) varsayımı ile birleştğinde hem erkeklerden daha az seviyelerde ücretlendirilmelerinin rasyonel sebebi sunulur hem de kadınlara ait olduğu iddia edilen *kadın işlerinin* kategorizasyonu oluşturulur.

“-Erkeklerin maaşı kadınlardan her zaman fazlaydı.

AG: Neye göre belirleniyor?

-Erkekler ev geçindiriyor. Halbuki bayan da ev geçindiriyor. Benim eşim hasta, ben de ev geçindiriyorum. ...para vermiyorlardı. Önce erkekler, sonra bayanlar.

-Maaş olarak da çok farklıydı. Mesela erkek makineciler 1200 alıyordu, bayanlar 1100 alıyordu.

-Mesela bize ful mesai yaptırıyorlardı cumartesi Pazar. Üretimi biraz öne gidene kadar bayanlara aksatıyordu. Bize veriyordu. Sonra üretim belli bir seviyeye gelince ne yapıyordu? O zaman bizi aksatıyordu. İstedğin kadar bağır. Merdivenler dolu zaten mal. O zaman bayanlara veriyordu. Sen istediğin kadar ağla içerde. Bağır çağır önemli değil. İşe gelmesen de önemli değil. Çünkü mal dolmuş.” (İST130828tekGrupAKAG)

Kadınların sosyal güvenceleri açısından sigorta primlerinin eksik ödenmesi ya da hiç ödenmemesi, ücretlerinin erkeklerden daha az olması kadınların asıl etkinlik alanlarının özel alanda tanımlanması ile de yakından bağlantılıdır. Bu durumun ardında yer alan kadınların hepsinin evli ya da bir gün evelenecek olmaları (Özkaplan, 2009: 16) düşüncesi emek piyasalarındaki geçici pozisyonlarını pekiştirir. Bu yüzden kadınların pek çoğu hala erkekler üzerinden sosyal güvenlik ağına dâhil edilmektedir. Türkiye’de ortaya çıkan tabloda, çalışan kadınlar açısından sosyal güvenlik kapsamı altında olmak *kayıt dışı çalışmanın* kendisi ile dolaylı bir hale bürünür ve kadınlar ücretli bir işe sahip olsalar dâhi erkekler üzerinden sosyal güvenceye ulaşırlar. Kadının çalışmasının gerçek bir çalışma olmadığı algısını olumlayan bu tavrın arkasında kadının ücretsiz aile işçisi olması, karşılıksız emek alanının ona ait görülmesi, kazandığı ücretin ikincil olması ve aile ücreti uygulaması sorunları yatar. Kocaeli’nde kadın işçilerle gerçekleştirilen grup görüşmesinde bu konuda aktarılanlar şöyledir;

“-Bir sorun yine. Eşit işe eşit ücret meselesi hala oturmamış durumda Türkiye’de. Mesela ben ustamın yaptığı her şeyi yapıyorum şu anki fabrikada. Otomotiv sektörüne şu meşhur Ford ve Renault’un yan sanayi. Her şeyi yapıyorum. Abartısız. Hammaddesini koyuyorum enjeksiyon makinesine, işte çapaklarını alıyorum, işte o makinenin kusturduğu şey var, kusturma diyorlar genelde, akıttığı bir ön maddeyi eritmesi var. Onları yapıyorum, her şeyi yapıyorum. Hatta makinenin programlarını bile öğrendim. Kısa zamanda. Yani 8 aylık işçiyim petrokimyada. Ama o benim standartlarımın çok çok üstünde ücret alıyor. Ben kadın olduğum için asgari ücret alıyorum. Kadın işte, bugün var yarın yok. İşte kocaya gider. Kocasını bakar. Mantık bu

yani, mantalite bu. Kadınlara bakış açısı da bu açıdan değişmesi gerekiyor gerçekten.

-Ya şey olarak bakılıyor. Mesela erkekler nedir? İşte evini geçindiren, evine bakan, yani yıllardan beri bu gelenekten şey olmuş. Kadını da, genelde patronlar tarafından düşünülen, yani ustalarımız tarafından düşünülen şey bu. Kadınlar da genelde eve biraz katkıda bulunayım, mesela işte işten çıkarılacaksa, ilk önce kadınları tercih ediyorlar. Yani kadınlar nasılsa ek ücret. Yani erkeklerin daha çok çalışmaya ihtiyaçları var. Evlerine bakmaya ihtiyaçları var. Bu düşünülüyor ve o şekilde tercih konusu yapılıyor. Genelde öyle.” (KOC130915karmakadınGrup)

Eşit olmayan ve içinde toplumsal cinsiyet ayrımcılığını barındıran uygulamalar sadece çalışma hayatına dair teknik meseleler üzerinden ilerlememektedir. Kadınlar söz konusu olumsuz tutumlarla hayatlarının her noktasında karşılaşmaktadır. Örneğin bu tutum işyerince düzenlenen ve sadece erkek işçilerin dâhil edildiği sosyal aktivite üzerinden de gerçekleşebilir ya da direniş alanında olası bir gerginlikten dolayı kadınların *geri planda durması fikri* ile de gerçekleşebilir. Fakat kadınlar bu ayrımcılık uygulamalarının barındırdığı sorunun farkındadırlar. Kendilerine karşı geliştirilmesi gereken tutumun, eşitlikçi bir bakışı içermesi gerektiğine inanmaktadırlar ve bu konudaki şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Antep'te gerçekleştirilen görüşmelerdeki bir işçi şunları aktarmaktadır;

“FK: Hiç anlamadım. Esnaf?

F: Sahresi diye. Böyle tatil diye. İşte bir gün izin verdiler sadece. Kızlara hiçbir şey demediler. Bir şey de yapmadılar. Erkekleri havuza götürdüler. Böyle bir ayrımcılık da oldu. Biz sesimizi çıkarmadık, çünkü erkekler çoğunluğu daha çoktu. Kızlar sadece 5-6 taneydi. Bunlar da bir şey yapamadı. Ya işe gelmeyecekler. O da kimsenin umurunda değil. Mecburiyetten geldiler. Bu da böyle kapandı. Çıkıp da ustaya demediler, niye ayrımcılık yapıyorsun, bizim de hakkımız değil mi? Biz kızlar arasında böyle tartıştık. Ama çıkıp da ustaya söylemedik.” (ANT130706tekFK)

Kadın işçilerin sendikal mücadele ve dayanışma alanlarındaki varlıkları, erkek işçilere nazaran farklı deneyimleri de içermektedir. Ataerkil toplumsal algının kadınlığa dair ortaya koyduğu bazı işaretlerin bu alan dâhilinde de var olduğu görülmektedir. Kadın oldukları için, direnişteki erkek işçiler tarafından, küçümsendiklerini, yürüttükleri direnişin kendisinin küçümsendiğini, direniş alanlarının erkek işçilere ait alanlar olduğu, kadınların *doğal olarak* erkeklerden zayıf varlıklar olduğu vurgusunun yapıldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla kadınların, ataerkil bir tutumla erkek işçiler tarafından daha *zayıf* ya da *korunması* gereken bireyler olarak görünüyor olması, aslında bir tesadüften öte yerleşik bir düşünceye ve direnme eyleminin *erkek işi* olduğunu kabul eden bir erkek algısına işaret ettiği görülmektedir. Kocaeli'nde gerçekleştirilen grup görüşmesinde aktarılanlar bu yönüyle dikkat çekicidir;

“...O arada biz (...)’nın bülteniyle çıktık limana ve Dayanışma bülteninde arkadaşların direniş haberi vardı. Bir tanesi baktı, baktı, baktı, sesi çıkmıyor. Okuyor, okuyor, okuyor. En sonunda bitirdi haberi. Ondan sonra dedi ki, oğlum dedi,hiç unutmuyorum, lan dedi Gebze’de iki tane kadın bile o kadar direniyor, ‘bile’, o kadar direniyor. Biz bunu o kadar erkek beceremeyeceğiz. Hani onun gözünde şey çünkü, kadın bu kadar mücadele yürütemez, yapamaz, edemez. Ama aslanlar gibi de direniyordu kadınlar. Yani o kadar arada şehir farkı var, kültür farkı var, mücadele farkı var, deneyim farkı var ama gerçekten çok etkisi oluyordu.” (KOC130915karmakadın Grup)

Aynı görüşmenin başka bir yerinde aktarılan örnek ise şöyledir;

“Orada hani, fabrikada kalan makinelerin çıkarılmasını, kaçırılmasını engellemek için işçiler nöbet tutuyor. Sözde pozitif ayrımcılık kadına, kadın işçileri evlerine gönderiyorlar. Kadınlar zaten yoruluyor. Kış vakti, soğuk, çoluk çocuk, canlarına minnet. Onlar da gidiyor. Halbuki tam tersine, şöyle asıl yürütmek lazım. Ve o direnişlerin hepsi pörsüyor. Çirkinleşiyor yani sonra, uzuyor, bilmem ne. Şöyle düşünmek lazım; ulan bu patron bizi sömürürken kadın erkek diye ayırıyor mu? Anamızı ağlatıyor hep beraber. E direniş yerinde niye sözde pozitif ayrımcılık kadına? Hadi bakalım sen evine git. Karı kocalar, aynı fabrikadalar, direnişler. İkisi birden işten atılmış. Okuyan çocukları var. Eyvah diyorlar yani. İkimiz birden atıldık, ne olacak? Adam diyor ki, e benim karım gelmesin. Niye? O da ekmeğini kazanıyor. Yani onun da mesela bu grevlerde, direnişlerde falan, yani kadın işçileri erkek işçilerden ayıracak bütün davranışlara bir kere set çekmek lazım yani.” (KOC130915karmakadınGrup)

Bu konuda Molyneux (2012)’nün dikkat çektiği toplumsal hayatın cinsiyetçi bir iş bölümü ile bölünmesi söz konusudur. Çünkü mücadele ve hak aramanın kendisi bir *erkek işi* olarak görülmektedir. İyi niyet kılıfı ardında yaşayan ve toplumsal bir kanı olarak yerleşen bu yansımaların ataerkil bir düşünce yapısını işaret ettiği kuşkusuzdur. Kadınları direniş alanlarından çeken ve yerlerinin evlerinde eşlerini beklemek olduğunu söyleyen anlayış yaygındır. Ancak kadınların ortaya koyduğu örnekler karşısında genel algı bozulmaktadır. Bu durumda ataerkil algı da kırılarak direnişin sadece erkeklere ait bir eylem olmadığını ortaya çıkmaktadır. Kocaeli’nde gerçekleştirilen aynı görüşmeden başka bir kadın işçinin aktarımları bu konuyu destekler niteliktedir:

“-Mesela orada, -sözünü kestim- güzel bir şey yaşamıştık. Biz toplum olarak, polisten çok korkan bir toplum, hani ’80 sonrasında bunun da etkileri var. Şimdi iki kadın, hani biliyorlar biz bir şeyler yapmaya çalışıyoruz, koşturuyoruz. Fabrikada da onların gözünde bir kimliğimiz vardı, neydi? Hani kızlar doğru şeyler yapıyorlar, yasaları biliyorlar, başlarına bir iş

geldiğinde hani öyle hani bilmeden, düşünmeden hareket etmezler. Çevrelerinde biriken insan var, onların sözünü dinleyen falan. Ama neticede onların gözünde yine iki kadın işçi kapının önünde bekliyor işte. TIR şoförü geçiyor, bu ayrı bir sorun. Tuvalet sorunumuz ciddi bir sorun. Alanda tuvalete gidebileceğin hiçbir yer yok yani. Yok. Bekliyorsun saatlerce. Hani desteğe gelen arkadaşlar arabayla alıp götürüyorlar. İşte benzin istasyonuna falan. Bir gün bir çevik kuvvet ekibi geldi. Kocaman bir ekip yani. Öyle iki tane falan adam değil. Öncesinde sivil ekip geldi. Sonrasında bir araba dolusu çevik kuvvet polisi geldi. Bize şey söylendi, ne kadar kalacaksınız, basın açıklamanız varmış falan diye. Sonra fabrikanın bahçesine geçtiler. O sırada vardiyadan işçiler çıktı ama herkes böyle polisi görünce bir korktu, ne oluyor falan diye. Bize baka baka işte servislere gittiler. O sırada polisler çıktı. Yani aramızda sadece böyle bir şey var, demir kapı var yani. Polislerin hepsi orada birikince bunlar iyice korkmaya başladı; hani kızlara ne yapacaklar falan. Biz, zaten polis orda yani, çok umursamadık. Her gün orada slogan atıyorduk sonuçta işe geri dönmek için de, bahçede yapmamız gerekiyor. Biz slogan atınca böyle, herkesin gözünde hani bir sevinç derler ya, hakikaten o işi gördük. O kadar mutlu oldular ki böyle. Servisin içinde bir, bütün servislere de bir coşku yaşandı resmen. Mesela onu hiç unutmam. Yani kadın işçi olarak görüyorlar, ama bir taraftan da hani kendileri korkuyor, özellikle erkekler, belki kendilerinin bunu yapamayacağını düşünüyorlar ama kadın işçi olarak senin bunu yapman onlar için muazzam bir şeydi yani. Onu asla unutamam ben.” (KOC130915karmakadınGrup)

Bu yüzden direniş süreçleri kadınların ve ailelerinin dönüşümü ve bakış açılarının değişimi için birer eğitim niteliği taşımaktadır. Özellikle dayanışma kavramının ve dayanışma alanlarının direniş süreçlerinde dönüştürücü etkisi önemlidir. Sistemin kendisiyle sendikal mücadele alanında ya da hak mücadelesinde ilk defa yüzleşiyor olmak kadın işçiler için bu gibi deneyimlerde ortaya çıkan ve dayanışma ve birlikte olma hissi aidiyet duygusunu yükselten bir etkiye sahiptir.

Çalışma koşullarının sertliği ve üretimin yoğun olarak yapılıyor olması özellikle fabrikada çalışan işçi kadınlar açısından *kadın* gibi hissetme meselesini, bir kenara koymalarını da talep eden bir durum halini almıştır. Üretim sürecinde makinenin parçası olmak yabancılaşmanın yanında kadınların kendilerini kadın olmaktan uzaklaştıran bir hali işaret etmekte ve bundan duyulan rahatsızlığı giderme çabasını ortaya çıkarmaktadır. Bu durumun en çarpıcı örneklerinden birini Kocaeli’nde gerçekleştirilen grup görüşmesindeki kadınlar aktarmaktadırlar;

“Mesela çok yoğun çalıştıkları için, diyelim ki hani saçını boyatmak istiyor, boyatamıyor. Ya da mesela yüzük ya da takı takamıyor. Fabrikalarda yasak, iş kazası olur diye. İşte çok terlediği için, kendini rahat hissetmediği için işte makyaj yapamıyor. O kimyasallardan, şundan, bundan diyelim ki yüzü kırış kırış oluyor. O kadar mutsuz oluyorlar ki bu yönüyle de. İşte biz böyle

değildik, hani ben güzeldim. (Karışık konuşmalar, gülüşmeler.) Kadınlar açısından o boyutu da çok önemli. (Gülüyorlar.) Bu önemli ki, psikolojimken çalışırken kendilerini iyi hissetmiyorlar. Güzel ya da çekici, ya da temiz hissetmedikleri için çok bunalıyorlar. Hep bundan şikayet ederler mesela fabrikalarda. Ya bir küpe bile takamıyoruz, bir yüzük bile takamıyoruz. Ya da mesela saçlarınızı makineye kaptırmamak için başörtüsü gibi ya da şapka gibi bir şey kullandırıyorlar bazı işyerlerinde. Hani o saçları görünmez, hep böyle bir boneyedir bir şeyledir, o çok bunaltır kadınları mesela. Şöyle bir gün saçlarını salıp yürümek isterler. Çünkü hiç yapamıyor 12 saat. Ben de normalde makyaj falan yapmam. Ama elimden geldiğince temiz gitmeye çalışırım. Çünkü kan ter içinde çalışıyorsun. Bir gün böyle eğitime aldılar bizi fabrikada. Yanımdaki arkadaşım bana dedi ki, Eylem dedi, sen niye kendini hiç sevmiyorsun? Bismillah dedim, niye sevmiyormuşum kendimi? Ben senin hiç makyaj yaptığını falan görmedim. Ya dedim makyaj yapmanın kendini sevmekle ne ilgisi var. Tabii ki seviyorum kendimi. Hem sonra sen niye yapmıyorsun dedim. Ya dedi, benim evde çocuğum var, benim vaktim yetmiyor, vaktim yetse yapacağım. Böyle muhabbetler. Kendilerini çok kötü hissediyor kadın işçiler orada. Çok yakınıyorlar mesela. Bir kere o kan ter içinde olma temiz hissetmeme hali, çok yıpratıcı bir şey onlar açısından. Ve fabrikada mesela erkek işçilerin bu anlamıyla aşağılamalarına da maruz kalabiliyorlar. Yani işte çirkin olduklarına dair laflar atılıyor, bilmem ne yapıyor.

-Erkek gibi kadın.

-Bu acayip yaralıyor kadınları. Çok rahatsız ediyor.”

(KOC130915karmakadınGrup)

Günün yaklaşık 12 saatini* ve yılın neredeyse tüm günlerini fabrika mekânı içerisinde ve ağır çalışma koşulları altında geçiriyor olmak *makyaj* yapabilme ya da *saçlarını açarak* çalışabilmeyi, başka bir anlamda çalışma saatleri içinde, işyeri mekânında kadın olarak var olabilmenin bir göstergesi haline gelmiştir. Aynı görüşmenin devamında kısaca bu durum şöyle aktarılmıştır;

“Üretim işçilerinin genelde, servis 5 dakikalık yani, 5 dakika servise bineceksin, ineceksin ve o iş ayakkabılarını giyeceksin, iş elbiselerini giyeceksin. Ama üretimde çalışan bayan arkadaşlar, genelde mesela, hadi ben açıkçasını söyleyeyim, ben ofiste çalışıyorum, topuklu ayakkabı giyebilirim, işte etek giyebilirim falan. Ama benim böyle bir şeyim olmuyor. Böyle bir özentim olmuyor. Neden? Çünkü her zaman giyebileceğim bir şey var. Kadınlarda böyle bir şey yok.

-Yoksunluğunu hissediyorlar.

-Aynen öyle. Oraya giderken bile 5 dakika işte, o topuklu ayakkabıyı giymek,

* Sabit olmamakla beraber kimi işyerleri için bu süreler uzayıp kısalabiliyor.

o makyajı yapmak, o saçlarını işte düzeltmek falan onun için çok önemli oluyor. Çünkü bütün hayatları fabrika ortamında geçiyor. 5 dakikayı kendilerini kendi gibi, kadın gibi olmak ve öyle hissetmek için topuklu ayakkabılarını giyiyorlar, makyaj yapıyorlar. Ama işyerlerine gelince o makyajı ya silmek zorundalar, ya o terle gidiyor.” (KOC130915karmakadınGrup)

Bu bağlamda baskının, ayrımcılığın, eşit olmayan uygulamaların bütün halinde kadınları hem emek piyasasında hem de ev içinde etkilediği görülmektedir. Bu yüzden kimi kadınlar için ayrımcılığın odağı başlı başına *kadın olmaktan* geçmektedir. Kadınlar gündelik hayatlarında pek çok değişikene bağlı olarak sömürüldüklerini düşünmektedir. Söz konusu görüşmelerdeki kadın söylemlerinin temelinde ataerkil normlar ve cinsiyete dayalı iş bölümüne dayalı yapı vardır. Hatay’da tekstil atölyesinde çalışan bir kadın işçi, kadın emeği sömürsününün hem özel alan hem de kamusal alandaki varlığını şu şekilde aktarmaktadır;

“TH: Kadınların gündelik hayatta sömürüldüğünü düşünüyor musun?

OD: Bazen sömürülüyor işte cins ayrımı.

TH: Peki, nasıl oluyor mesela? İşyerinde çalışıp, evde de çalışmak zorunda kalıyorlar diye mi?

OD: Evet. Zor oluyor. Mesela benim annemi örnek göstereyim size. Benim annem hem sabah yemek yapıyor. Hem ev işlerini de yapıyor. Bazen geliyor bize yardım ediyor. Eve gidiyor, evde yemek yapıyor. Burada yemeğimizi yiyoruz beraber. Eve gidiyor. Öyle. Bazen kendine sosyal hayat da tanımaz. Onun için de ben de birazcık zor duruma düşüyorum. Ama şimdi kendisi biraz rahatladı yani. Eskisi gibi gelmiyor.” (HAT130703tekTH11)

Kadın İşçilerin Çalışma Koşullarına Dair Düşünceleri

İşçiler içinde buldukları üretim sisteminin en yakın takipçileri ve onun eksik ve aksak yanlarını en iyi bilen bileşenleridir. Bu noktada işçilerin kendi çalışma sistemlerinin sorunlu yanlarına ya da eksik yanlarına dair fikirleri zihinlerinin bir köşesinde bulunmaktadır. İşçilerle yapılan görüşmelerde, artı değer üretimine, işverenin kazancına, bir günlük çalışmalarının kaçta kaçının kendilerine ödendiğine dair çıkarımlarıyla karşılaştık. Bahsedilen bu kriterlere göre de değişen farklı çalışma kavramı tanımlamaları işçiler tarafından aktarıldı. Ancak kadın işçilerin çalışmanın nasıl olması gerektiğine dair cevaplarına yansıyan şey, yaşadıkları olumsuz durumların giderilmesine yöneliktir. Kadınların maruz kaldıkları, baskı, ayrımcılık ve eşit olmayan muameleler çalışma tanımının merkezindedir. Sadece çalışıyor olmanın dışında çalışma koşullarından kaynaklandığını düşündükleri aksaklıklar üzerine ya da kendilerini kontrol eden şef işçilerin tavır ve tutumlarına dair pek çok sorunun çözüm yollarını ortaya koyuyor olmaları çalışma geleneğini değiştirecek bir adımdır. İşçilerin üretim sırasında kendi bilgi ve becerilerini kullanamıyor olmalarının getirdiği sıkışmışlık hissi üretme biçiminde yapılması gereken değişikliği tetikleyen sebeplerdendir. İfadelere bakıldığında ortaya çıkan tablo daha çok

iletişimin ön planda tutulduğu kimi zaman karar alma süreçlerinde kendilerine de söz hakkının tanındığı daha diyalog esaslı yönetim ve organizasyon biçimlerini işaret etmektedir. İşyerinde yönetime katılımın sağlanması ve daha demokratik bir işyeri yönetimi talebi ön plandadır. Bahsedilenlere örnek olarak aşağıdaki alıntıda medikal alanında çalışan kadın işçi, görüşmenin ilerleyen bölümlerinde iletişimle ilgili yaşadıkları sıkıntılardan bahsetmektedir, fabrika içindeki hiyerarşinin ortaya çıkardığı problemler ve herhangi bir sorun anında iletişim kanallarının sıkıntılı olduğunu belirtmektedir. Bu anlamda söyledikleri önemlidir;

“FK: Peki, o zaman ilk baştaki noktaya dönelim. Hayalinizdeki iş nasıl olurdu?

M: Standart kuralları olsun. İletişimi rahat olsun, hiyerarşik yapısı düzgün olsun. Mesela bizim bu açıdan sorunumuz olduğunu düşünüyorum ben, iletişimde. Ben üstüme sıkıntıyı iletirim, o bir üstüne iletir. Ne şekilde iletir, ben onu bilemem.

FK: Yani diyelim ki, bir yerde çalışıyorsunuz. Kuralları standart fakat günde 15 saat çalışıyorsunuz. Herkes üstüne sizin derdinizi, tasanızı anlatıyor. Bu mu mesela sizin hayal ettiğiniz iş?

M: Hayır, 15 saat değil tabii ki. Normal standartlarda. Hani işin aslına bakarsanız, bizim işyeri Türkiye standartlarına göre iyi. 8 saat çalışıyoruz, servisimiz var, yemeğimiz var. Mesaiye kaldığımızda ücretimize işliyorlar. Sigortamız maaş üzerinden gözüküyor. Türkiye standardına bakarak söylüyorum, iyi. Ama bizi Almanya'ya yolladılar eğitim için. 6 arkadaş birlikte gittik Almanya'ya. Almanya standardına göre tabii ki düşük. Maaş olarak düşük, sosyal hak olarak düşük, her şey olarak düşük. Ama Türkiye standardına göre iyi. Durup şükretmeyeceğiz tabii duruma. Ama Türkiye standardına göre iyi. Yapacak bir şey yok yani.” (ANY130720petFK3)

Pek çok çalışma disiplininin ve toplumsal yapıdan gelen kadın işçilerle gerçekleştirilen görüşmelerde kadınlar karşılaştıkları dezavantajlı durumlara karşı durmaktadırlar. Görülüyor ki kadın işçiler çalışma yaşamında karşılaştıkları ayrımcı ve eşitsiz tavırlara ya da toplumsal hayatlarında kamusal ve özel alanda karşılaştıkları eşitsiz tavırlara çoğu zaman müdahale edebilmekte. Genel kanının aksine aktarımlardan görüldüğü üzere kimi durumlarda erkeklerin geride durmayı tercih ettiği noktalarda onların boş bıraktığı alanları doldurmaktadırlar. Eğitim durumları, aile yapıları, toplumsal hayatları ya da çalıştıkları iş nasıl olursa olsun görüşmelerden çıkarılabilecek en önemli sonuç; kadınların çalışmayı kendi hayat pratiklerinde önemli gördükleridir.

TA: Peki, ailede eşitlik niye olamıyor? Kadın erkek rollerinden dolayı mı?

HÇ: Yani. Erkekten ben erkeğim sen kadınsın, bunu yapamazsın. Niye? Ben de çalışabilirim, sen geziyorsan ben de gezebilirim. Olmaz, sen kadınsın. O açıdan bir kere eşitlik yok kadınlarda yani.

TA: Çalışmak kadını güçlendiren bir şey mi?

HÇ: Evet. Mesela şu anda ben kendime çok güveniyorum. Eşim bir şey dediği zaman, sesimi çıkartabiliyorum. Karşısında durabiliyorum. Şey yapmıyorum, vardır ya maaş kartını direkt eşine veren. Ben onlardan olmadım, bende duruyor mesela. O açıdan eşitiz eşimle. Bilmiyorum, bana öyle geliyor. Çalışan kadın. Annemden mesela, babama sesi çıkıyor mu? Hayır. Belki annem okusaymış, okumasaymış çalışıyor olsaydı şu anda, babama sesi çıkar mıydı? Elbette bir yerlerde çıkardı yani. Ama şimdi annem, tamam, hı, hı, sen öyle diyorsan öyle. Ama işte. Ben çalışıyorum, eşim hayır dediği zaman benim sesim çıkabiliyor mu? Evet çıkabiliyor.” (ANY130720petTA1)

Ekonomik olarak kendi kazancını elde ediyor olmak, ev içerisinde ya da çalışma hayatında veya toplumsal hayatın her alanında eşit olma talebini güçlendiren ve bu anlamdaki mücadeleyi geliştirici bir etkidir. Ekonomik bağımsızlığa sahip olmak onları topluma ve erkeğe karşı güçlü hissettirmekte ve eşitlik talebini güçlendirmektedir.

Sonuç Yerine

Araştırma sırasında görüşme yaptığımız kadın işçilerin aktarımlarından elde kalan şey, çalışmaya başlama sebebi hangi nedene dayanırsa dayansın kadınların pek çoğu için çalışıyor olmanın kendilerini toplum içinde var etme ve görünür kılma yollarından biri olduğudur. Fakat Türkiye’de bulunan ataerkil kapitalist üretim biçimlerinde ve toplum sisteminde kadınların özel alanda yaşadıkları sıkıntıların kamusal alanda devam ettiği görülmektedir. Kadınların çalışma sırasında yüz yüze geldikleri sorunlar onların toplumdaki ve ev içindeki konumları ile doğrudan bağlantılıdır. Bu durum araştırmamızda görüşülen kadın işçilerin aktarımlarından da elde ettiğimiz bir saptamadır. Pek çoğu için çalışma koşullarının ağırlığı, uzun çalışma saatleri ve vardiya sistemi büyük sorunlar teşkil etmektedir. Bu sorunlar erkek işçilerin de yaşadığı sorunlar olmakla birlikte özel alanın kadınlar açısından yarattığı iş yükü ile birleştiğinde daha ağır bir tempoyu ortaya koymaktadır. Kadın söylemlerinde gözlemediğimiz şey toplumsal cinsiyetçi bakış açısının yarattığı sorunların genel problemleri çoğalttığıdır.

Kadınların maruz kaldıkları en önemli ayrımcılık uygulaması erkek işçi ile aynı işi yapıyor olmasına rağmen kadın işçilerin daha düşük ücret seviyelerine sahip olmalarıdır. Sigorta primi ödemelerinde ve ücrette gerçekleşen bu eşitsiz uygulamalar, kadın yoksulluğunun uzun vadeli oluşmasını tetiklemekle birlikte kadının erkeğe bağımlı profilini desteklemektedir. Kadın görüşmelerinden çıkardığımız bir diğer nokta ise, ayrımcılığın özel alandan ve sosyal hayattan başlayarak çalışma alanını tetikleyen bir doğaya sahip olduğudur. Baskı, sömürü, ayrımcılık, eşit olmayan muamelenin birbirini besleyen bir yapısı bulunmaktadır. İşçilere yönelik baskı yöntemlerinin aşırıya kaçtığı örneklerde kişilerin iş dışındaki yaşamlarının denetlendiği, kişiler arası dayanışmanın engellenmesi amacıyla farklı

vardiyalara, çalışma gruplarına verildiği örnekler bulunmaktadır.

Ataerkil yapının erkeklere atfettiği ve kadınlar üzerinde oluşturduğu hegemonik tutum sadece gündelik hayatın düzenlenmesi açısından değil çalışma alanında da erkekler lehine pek çok avantajı barındırmaktadır. Ataerkinin ve kapitalizmin kadın emeğini ikincilleştirmesine rağmen kadınların bu konudaki fikirleri, problemi bütün boyutlarıyla ortaya koyarak ona dair çözüm önerilerini de içermektedir. Araştırmamız sırasında görüştüğümüz kadın işçilerin büyük bir çoğunluğunun, durumun bu yönünün farkında olduğu ve karşı koyduğu ya da bu sarmalı kıramasa da farkında olduğu görülmüştür. Ayrıca eşitlik ve ayrımcılığı anlatış, kavrayış ve aktarış hallerinin bu eşitliğin kimlere ve nelere karşı olması gerektiği sorusunun cevabının bize çok açık ve net olarak tek bir noktayı ifade ettiği görülmektedir. Bu her alanda yüz yüze geldikleri, baskıcı, ayrımcı ve eşit olmayan uygulamaları ile erk olanın her türlüşüdür.

KAYNAKÇA

- TÜBİTAK 111K221 Sayılı Araştırmanın Sonuç Raporu. (2014). *Toplumsal Çalışma ve Dayanışma Hatında Alternatif Bir İletişim Modeline Doğru*. Araştırma.
- Atay, T. (Güz 2004). " Erkeklik" En Çok Erkeği Ezer. *Toplum ve Bilim*, 11-30.
- Dedeoğlu, S. (2012). Türkiye'de Refah Devleti, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın istihdamı. S. Dedeoğlu, & A. Y. Elveren içinde, *Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın* (s. 211-229). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Delphy, C. (2012). Baş Düşman. G. A. Savran, & N. T. Demiryontan içinde, *Kadının Görünmeyen Emeği* (s. 89-113). İstanbul: Yordam Kitap Basım ve Yayın.
- Donovan, J. (2013). *Feminist Teori Entelektüel Gelenekler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Engels, F. (2008). Uzlaşmaz Sınıflı Toplumlarda Çalışan Kadının Ezilmişliği ve Sömürülmesi. F. E. Karl Marks içinde, *Marx, Engels ve Lenin Kadın ve Aile* (s. 15-90). Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (t.y 8. Baskı). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Sol Yayınları.
- Erbil, P. (2015). *Kibele'den Pandoraya Kadının Tarihsel Yenilgisi*. Ankara : Arkadaş Yayınevi .
- Eurostat. (2016, 06 06). *Eurostat*. Haziran 2016 tarihinde Eurostat: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tesem100> adresinden alındı.
- Güneş, F. (2011). Farklı Emek Kategorileri Açısından Kadın Yoksulluğu. *Çalışma ve Toplum*, 217-248.
- Hartmann, H. (2012). Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği. G. A. Savran, & N. T. Demiryontan içinde, *Kadının Görünmeyen Emeği* (s. 157-206). İstanbul: Yordam Kitap Basın ve Yayın.
- İlkkaracan, İ. (2010). Uzlaştırma Politikalarının Yokluğunda Türkiye Emek Piyasalarında Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleri. İ. İlkkaracan içinde, *Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları* (s. 21-58). İstanbul: İTÜ Bilim, Mühendislik ve Teknolojide Kadın Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi.
- ILO. (1967, Eylül 21). *ILO- Ankara*. Aralık 29, 2014 tarihinde ILO Türkiye Ofisi Web Sitesi: http://www.ilo.org/public/turkish/region/eurpro/ankara/about/ilo_111.htm adresinden alındı.
- Kandiyoti, D. (2011). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul : Metis Yayınları.
- KEİG, K. E. (2015, Nisan). *KEİG*. KEİG: http://www.keig.org/wp-content/uploads/2016/03/ebulten_nisan-2015.pdf adresinden alındı.

- Marx, K. (2012). *Kapital Ekonomi Politüğın Eleştırsı* (3. b., Cilt I). (M. Selık, & N. Satlıgan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Mies, M. (2008). Cinsiyete Dayalı İşbölümünün Toplumsal Kökenleri. M. Mies, V. B. Thomsen, & C. V. Werlhof içinde, *Son Sömürge Kadınlar* (s. 101-138). İstanbul: İletışim Yayınları.
- Molyneux, M. (2012). Ev Emegi Tartışması ve Ötesi. G. Acar-Savran, & N. T. Demiryontan içinde, *Kadının Görünmeyen Emegi Maddeci Bir Feminizm Üzerine* (s. 115-155). İstanbul: Yordam Kitap Baım ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
- Molyneux, M. (2012). Ev Emegi Tartışması ve Ötesi. G. Acar-Savran, & N. T. Demiryontan içinde, *Kadının Görünmeyen Emegi Maddeci Bir Feminizm Üzerine* (s. 115-155). İstanbul: Yordam Kitap Baım ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
- Özkan, G. S., & Özkan, B. (2010-1). Kadın Çalışanlara Yönelik Ücret Ayrımcılığı ve Kadın Ücretlerinin Belirleyicilerine Yönelik Bir Araştırma. *Çalışma ve Toplum*, 91-104.
- Özkaplan, N. (2009\2). Duygusal Emek ve Kadın İşi/Erkek İşi. *Çalışma ve Toplum*, 15-24.
- Öztürk, M. Y. (2010). Kapitalist Gelişme ve Kriz Sürecinde Kadın Emegi. *Çalışma ve Toplum*, 105-132.
- Öztürk, M. Y. (tarih yok). Ücretli İş ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Ekseninde Kadın Emegi: 1980'lerden 2000'lere. S. Dedeoğlu, & M. Y. Öztürk içinde, *Kapitalizm Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği* (s. 25-78). İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı (SAV) İktisadi İşletmesi.
- Sennett, R. (2010). *Karakter Aşınması Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Stone, M. (2000). *TANRILAR KADINKEN*. İstanbul: PAYEL YAYINLARI.
- Toksöz, G. (2011). *Kalkınmada Kadın Emegi*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- (2014). *Toplumsal Çatışma ve Dayanışma Hattında Alternatif Bir İletışim Modeline Doğru*.
- TÜİK. (2014-2015). Haziran 2017 tarihinde TÜİK:
http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1009 adresinden alındı.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2015). *İşgücü İstatistikleri*. (T. İ. (TÜİK), Dü.) Mart 29, 2016 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK):
http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 adresinden alındı.